

Rajko Muršič

Božidar Jezernik, DEŽELA, KJER JE VSE NAROBE: PRISPEVKI K ETNOLOGIJI BALKANA.

Znanstveno in publicistično središče. Zbirka Sophia.
Ljubljana 1998, 297 str.
ISBN 961-6014-96-X

Ko beremo knjigo o 'deželi, kjer je vse narobe' oziroma o 'nikjeršnji deželi', kot jo je nameraval nasloviti avtor Božidar Jezernik, nas v grlu stiska težko določljiv cmok, ki je zelo specifična, prav balkansko zveržena mešanica smeha, obupa, joka, pravega in črnega humorja, besa, frustracij, navdušenja, satire, domišljjskih blodenj, resničnosti, tragičnih prigod, srhljivih dejanj in veličastnih zmot. Zgodba, ki so jo o Balkanu napletli popotniki z vseh vetrov, bi lahko bila le zabavno branje ali obešenjaška antologija največjih neumnosti, kar jih lahko povrže ali človeški um, če predstave o tej 'hriboviti deželi' ne bi tako pogosto dobile mefistovih sinov. Na območju "lokaliziranega kaosa: slikovitega, vendar eksplozivnega stičišča med Vzhodom in Zahodom" (11) se je v prejšnjem stoletju dogajala ena od največjih zmag krščanske (zahodne) civilizacije nad muslimanskim (orientalskim) 'barbarstvom'. Rezultat je uspešno (re)evropeizirana dežela, na gosto posejana z grobišči kot posledico občasnih izbruhov medsebojnega sovraštva.

Prva odlika Jezernikovega dela je razkrivanje podobe samih zunanjih oziroma začasnih notranjih opazovalcev, kakor se kažejo skozi svoje pripovedi. To pa še zdaleč ni edina odlika knjige, ki ji lahko brez pridržkov pripisujemo izjemnost (na predstavitvi je njen recenzent Tomaž Mastnak kategorično zatrdil, da gre za eno od najpomembnejših tovrstnih del slovenskega družboslovja in humanistike v zadnjih desetletjih). S pomočjo obilice citatov iz popotne literature o Balkanu iz zadnjih stoletij nam avtor prikaže poglede na Balkan in njegove ljudi skozi čas in prostor oziroma skozi "lokalno" zgodovino in politiko. Pri

tem bralcu/bralki ničesar ne vsiljuje, ampak mu/ji prepusti, da si manjkajoče dele zgodbe (in naukov) splete sam/a. Prav zaradi diskretnega umika avtorjeve avtoritete v ozadje pripovedi, ki je stkana iz najrazličnejših opisov obravnavanega območja, so Jezernikovi *Prispevki k etnologiji Balkana* ena od tistih knjig, ki jih najprej izpijemo na dušek, potem pa se ponovno vračamo k njim v skrbno odmerjenih dozah. Kajti ogledalo Zahoda, ki ga nastavi avtor z navajanjem najbolj stupidnih delov 'evropske mentalitete', skriva več nians, kot jih lahko zazna še tako pozoren pogled ob prvem branju. Delo *Dežela, kjer je vse narobe* je epopeja o evrocentризmu skozi izključevanje 'drugacnih'. Sodi v kontekst foucaultovske arheologije zgodovine, saj prikazuje še enega od načinov vzpostavljanja evropskega hegemonnega diskurza ob brezkompromisnem izključevanju 'drugega'. Pripoved o genezi orientalizma znotraj Evrope lahko mirne vesti postavimo tudi ob bok Saidovemu *Orientalizmu*.

Če bi bili tako naivni, da bi od avtorja pričakovali razjasnitev pomena besed "Balkan", "balkansko", "balkanizacija" in drugih, ki so vse uglašene na isto predstavno zahodnjaško vižo, bi si kakopak prisluzili dolge nosove. Toda kljub temu je ena od pomembnih razsežnosti dela v tem, da lahko skozi različne pripovedi vidimo, kako se skozi javni diskurz ustvarjajo in gradijo imaginarni prostori in geografije teh prostorov, ki z realnimi prostorskimi koordinatami praviloma nimajo nobene zveze. Teorija (družbenega oziroma kulturno posredovanega) kraja in prostora je le ena izmed mnogih implicitnih teoretskih postavk tega dela.

Kakorkoli obrnemo optiko, nekatere rdeče niti pri opisovanju Balkana so bolj čvrste od jeklenih vrvi, ki povezujejo Evropo in Malo Azijo v Bosporju. Ena od njih je, da "balkanski polotok, čeprav je na zemljevidu Evrope, ne spada k 'najbolj civiliziranemu od kontinentov'", kot je na začetku stoletja zapisal Reginald Wyon (Jezernik 1998: 12). Verjetno so se zato pri slavni Encyclopaediji Britannici v zadnji izdaji odločili med balkanske države uvrstiti Moldavijo in Slovenijo, Grčije pa ne, ko pa je vendar slednja članica Evropske unije in s tem dokazano "civilizirana"! Pri Sloveniji so torej šli še korak naprej od Jovana Cvijića, ki je geografsko mejo geografskega Balkana postavil na Ljubljano. Korenine takšnih pogledov, katerih jedro je demoniziranje in oreintaliziranje tega geografskega prostora, pa segajo daleč v preteklost. In prav po teh sledeh lahko gremo na imaginarno potovanje po Balkanu, sledeč izčrpnim povzetkom evropske popotniške in druge literature, na katerih temelji knjiga Božidarja Jezernika.

Balkan, ki se je za popotnike iz zahodne Evrope začel že takoj za zadnjimi mestnimi palačami Trsta, je bil v njihovih očeh pravi narobe svet. Če morda ni bil, pa so ga takšnega že znali narediti. Tam 'onkraj' pač niso poznali prave evropske etikete. Ne glede na to, kaj vse so izjavljali in kakšne neumnosti so prodajali, je zahodnjaški pogled obveljal, saj zgodovino vedno piše močnejši. Zato so se morale predstave o tem, da so npr. bevalci Bosne "divji, okrutni, kanibalski", da so, skratka, "eno od najbolj divjih ljudstev v Evropi", kar je pisalo v knjigi francoskega konzula v Travniku z začetka 19. stoletja (25), prej ali slej udejaniti tudi v praksi. Iz Evrope uvoženi romantični nacionalizem "s sebi imanentno rasistično idejo še vedno spričuje veliko državotvorno moč" (114).

Da je pogled na Orient odvisen predvsem od razmerij moči, priča dejstvo, da so še v 17. in celo v 18. stoletju pisali o turškem imperiju s strahospoštovanjem in preziranjem Zahoda: "Na njihovi strani je mogočen, silen in bogat imperij, velike vojske, izkušnje v vojni, preizkušeno vojaštvo, dolga vrsta zmag, vztrajnost pri delu, sloga, red, disciplina, zmernost in opreznost. Na naši strani je javno pomanjkanje, zasebno razkošje, oslABLJENA moč, plah duh in nevajenost na delo ali orožje, krhki vojaki, pohlepni bojovníki, zaničevanje discipline, razuzdanost, lahkomišelnost, pijanstvo, lakomnost; in kar je najslabše, oni so navajeni zmagovati, mi biti premagani." (Gilsenius 1744: 137) (26). V devetnajstem in dvajsetem stoletju ta pohlevnost izgine in jo nadomesti imperialna večvrednost: glavni vogelni kamen opisovanja Balkana postane prikaz neizkorenjive zaostalosti.

Malokdo si lahko predstavlja, kakšne šale si tu in tam privoščijo zgodovina. Ko so Evropejci trdno verjeli v obstoj "manjvrednih ras" - in jih mimogrede tudi iztrebljali - so prišleke z zahoda na Balkanu naslavljali z "brat", "človek" ali "sosed". Ko pa so evropske rasistične poglede končno ponotranjili tudi na Balkanu, so 'Balkanci' šele zares postali divjaki in se začeli pobijati med seboj. Takrat pa so se seveda Evropejci - v imenu univerzalnih človekovih pravic - zaskrbljeno čudili nad divjaštvom balkanskih 'divjakov'. Barbari v njihovih očeh so pač ostali barbari. In še potrdili so jim, Evropejcem, kako prav so imeli in še imajo prav glede balkanskih 'divjakov'! Čeprav so v Veliki Britaniji še na začetku 18. stoletja javno kazali odsekane glave prestopnikov, so se britanski poročevalci le stoletje kasneje neskončno zgražali nad enakim početjem 'Turkov'. Takšnih preobratov in zgodovinskih 'šal' najdemo v Jezernikovem delu še več. Ni jih mogoče vseh naštevati (med redkimi komičnimi mikastenji zgodovine, tokrat na srečo brez tragičnega konca, morda velja omeniti napeto zgodbo o tem, kje v Evropi so odprli prvo kavarno) (197-98), toda nauk, ki ga razberemo iz njih, je pošasten. Demonizacija Balkana je več kot uspela. S presežki.

Pri tej demonizaciji so si štafeto podajali različni naravoslovci, popotniki, novinarji, vojaki, diplomati in humanisti. Alberto Fortis je bil med prvimi, ki so Evropi odkrili "primitivni in čustveni svet na lastnem pragu" (63). Razgaljanje virov njegovega navdih pri opisovanju Morlakov in Morlakinj (npr. njihovih ogromnih prsi, kakršne so v 17. in 18. stoletju 'videli' tudi pri Hotentotkah in drugih) - ter razgaljanje drugih podobnih zgodb - je naslednja izjemna kvaliteta Jezernikovega dela. V tej malodane detektivski analizi se kaže temeljito večletno delo pri študiju virov. Tudi zato so njegovi sklepi, ki niso prav nič v čast Evropi, toliko bolj prepričljivi: "Vzpon znanosti v dobi razsvetljenstva, ki je prinesel podobo zrelativiziranega sveta, je tedaj bil hkrati prispevek k povzdigovanju stanja v lastni kulturi na raven absolutne, znanstveno utemeljene vrednote." (69)

Avtor na nobenem mestu ne pridiga in ne vsiljuje svojega mnenja. Le čudi se. In prav v čudenju nad takšnimi toposi, kot so dame z mastnimi prsti, dlakave ribe, predrzni tatovi, prsi do popka, ljudje z repom, trgovci z novci, močni in šibki spol, fotogenični videzi, balinanje z glavami, glave v torbi, balkanska statistika in makedonsko vprašanje, kava (povej mi, kakšno kavo piješ, in povem ti, od kod si) in cigarete za ljudi z jeklenimi živci ter evropeizirani mostovi in mesta, je Jezernik dedič humanistične in razsvetljenske pozicije, saj ga vodi čudenje kot temeljno gibalno 'modrosti Zahoda'. Zgodbe o krvoločnih, zakrnelih bitjih, podobnih živalim in tako nevednih, da ne znajo ločevati niti sladkorja od snega (75), pa o ženskah, ki lahko dajo sesek svojim otrokom prek ramen ali pod svojimi pazduhami (64), o hladnokrvnih tatovih, ki ukradene reči držijo pred nosom tistih, ki so jim jih ukradli (60-62), o človeških stvorih, ki so med vsemi znanimi živimi bitji najbližji živalski vrsti (86), o svetih podobah z izkopanimi očmi in z nožem spraskanimi obrazi (95-101), o denarju, praznoverju in zdravlilstvu (102-103), o prvotnih in naravnih, svobodoljubnih in ponosnih ljudstvih, ki jim je bojevanje mala šala (115-145), o svetovih na tej in oni strani (118), o primeseh zlahne slovanske krvi med Abesinci (122), o lovu na človeške glave (146-148), rezanju nosov (158), o čarih in prekletstvu kave (205-215) ter druge podobne zgodbe, ki so krožile po Evropi v zadnjih stoletjih, so seveda tipični fantazmatski stvori, ki - za nazaj - opravičujejo nečloveško ravnanje z "divjaki" in "primitivci". Te kolektivne predstave oziroma "kulturne konstrukcije" (78) "presejajo naključne iracionalnosti posameznikov in imajo urejeno, izoblikovano in ustaljeno obliko" (77). Niso jih spontano ustvarjali preprosti ljudje v svojih mitoloških predstavah, ampak cvet evropske inteligence in omike. Da bi Evropejci sami sebe opredelili kot civilizirane, so si morali izmisliti "divjaka" (86). Takšna pač je stara dama, ki tako rada soli pamet svojim in tujim otročajem!

V določenih delih knjige lahko spremljamo tudi nadvse nenavaden način rojevanja nacionalnega ozaveščanja, ki je sledilo tovrstnim tokovom v zahodni Evropi. Ko so na mirovnih konferencah risali meje novih držav, so ljudi spraševali, kakšne narodnosti so. In ko so ljudje

končno našli odgovor na to vprašanje, so jih potomci istih zahodnjakov, ki so v njih nekoč na silo vrtali z vprašanji v zvezi z nacionalno pripadnostjo, obtožili nacionalizma, kajti procesi nacionalne homogenizacije so se na Balkanu zaradi najrazličnejših razlogov zelo zavlekli ali ubrali povsem samosvoja pota. In takrat, ko so se končno (lahko) udejanili, so se rodili kot anahronistični spački, ki so pripeljali do reprize zadnjega od sporov in spopadov, kakršne je Evropa doživljala od Dunajskega kongresa do Nürnbrškega procesa.

Kako so se na istem območju borile za nacionalno hegemonijo nad Makedonijo kar štiri sosednje državne sile, ki so svoje ozemeljske težnje utemeljevale na nebuloznih statističnih umotvorih, na koncu pa se je - vsaj na ozemlju "Bivše jugoslovanske republike Makedonije" - razvil samostojen narod, nam Božidar Jezernik prikaže na nevsiljivo objektivističen, a tudi poučen način. Začne pa, kakopak, z genezo, a ne etnogenezo, ampak genezo nacionalizmov. Najbolj nora od vseh idej se je Mary Edith Durham zdelo prepričanje vseh balkanskih nacionalizmov, da njihov narod izhaja iz Aleksandra Velikega. Pri tem so pač prednjačili Grki, ki jih je prve zajel nacionalistični homogenizacijski virus, ki se je od začetka 19. stoletja širil iz zahodne Evrope. Toda v obdobju 'osvobajanja balkanskih narodov izpod turškega jarma', kar je evfemizem za osvajanje novih ozemelj, ni šlo le za izumljanje tradicij v mehkem smislu (po Hobsbawmu), ampak za potvarjanje zgodovine, skupaj z načrtnim rušenjem vseh urbanih pomnikov 'zavojevalcev', političnim in intelektualnim eksorcizmom nad celotno islamsko kulturo in - nazadnje ali najprej - iztrebljanjem "nepravega" prebivalstva. To, da so dejanjem, ki so šele v devetdesetih letih tega stoletja dobila ime 'etnično čiščenje', še pred manj kot stoletjem na Zahodu ploskali, ker so kristjani 'čistili' muslimane, je seveda le še ena od ironij usodne zgodovine. Ob najbolj neverjetnih načinih utemeljevanja pravice do ozemelj je lahko Durhamova že na začetku tega stoletja zapisala le še naslednje: "Ni teorije, ki bi bila tako zelo absurdna, da ne bi mogla uspevati na Balkanskem polotoku" (168). Dodati je mogoče le še to, da ni nobene neumnosti, v katero ne bi nekje nekdo verjel. Tudi na razsvetljenem in 'civiliziranem' zahodu.

Poleg izjemnega poznavanja potopisnih virov je ena od velikih odlik knjige tudi v tem, da nam prikaže drugačen pogled na Balkan, kot smo ga vajeni, obenem pa nam postreže tudi z nevsiljivim komentarjem, ki temelji tako na bogatem poznavanju zgodovine balkanskih dežel kot na upoštevanju primerjalne in teoretske literature, s katero je mogoče razlagati zbrano gradivo ali ga vsaj umestiti v določen zgodovinski, geografski in politični kontekst. Enega od primerov takšnih nevsiljivih sklepov in komentarjev najdemo ob pripovedi o mostarskem Starem mostu: "Tisti, ki so leta 1993 porušili Stari most, niso merili zgolj na most, ampak predvsem na njegovo simbolično vrednost in pomen: na najpomembnejši pomnik mostarske kulturne zgodovine in možnost komunikacije med njegovimi pebivalci z obeh bregov reke. In to dejanje so naredili 'v obrambo (krščanske) civilizacije in kulture pred muslimanskim fundamentalizmom'." (Jezernik 1998a: 242-243). Pri analizi nekaterih toposov se avtor naslanja tudi na primere in na pričevanja o sorodnih toposih iz drugih delov sveta, s čimer še dodatno podkrepi prepričljivost svojih analiz in jim prida tudi nezgrešljivo antropološko razsežnost.

Prikaz pisanja popotnikov, uradnikov, politikov in znanstvenikov o Balkanu pa je le ena plat zgodbe, ki jo je o Balkanu treba povedati. Ravno tako zanimiva, kot je analiza popotniških in drugih zapisov o Balkanu, bi bila tudi analiza pojmovanja 'Turka' v ljudskih tradicijah na Balkanu in v Srednji Evropi. To bi bila snov za prikaz manjkajočega člana v razvoju evropskega pojmovanja 'orienta'. Tudi v tem primeru bi bila potrebna etnološka primerjava, vendar bi bilo v ospredju etnografsko gradivo z omenjenega območja. Tako kot velja za pričujoče Jezernikovo delo, bi morebitni avtor ravno tako moral posvetiti desetletje, če ne več raziskovalnega in komparativnega dela, da bi lahko dal prve odgovore. Sklep doslej obdelane plati zgodbe je tragikomično hudomušen in zveržen: "Medtem ko si je Balkan na vso moč prizadeval, da bi bil podoben Evropi, kakršna je bila nekoč, to je

nestrpna do različnosti, se je Evropa opredeljevala in se še opredeljuje na podlagi svoje različnosti do Vzhoda, vključno z Balkanom. Pri tem si prizadeva biti takšna, kakršen je bil Balkan nekoč, ko se še ni evropeiziral." (273-274). "Tako ko so Turki odšli, je evropeizacija dobila polet in balkanski duh /tolerance/ je bil izgnan, zgodovino pa je nadomestila mitologija. Multikulturalnost je postala prva žrtev tega procesa." (275)

Skratka, knjigo Božidarja Jezernika *Dežela, kjer je vse narobe: Prispevki k etnologiji Balkana* odlikuje bogastvo gradiva in eksotizem nenavadnih zgodb ter predstav, obilica nevsiljivo podanih zgodovinskih, geografskih, političnih in etnografskih zanimivosti in podatkov, na trenutke prav virtuozne primerjalne analize, tekoč, sočen in zelo berljiv slog ter implicitno prisotna teoretska in kulturološka globina. To je brez dvoma eno temeljnih etnoloških del (ne le v slovenskem, temveč tudi v mednarodnem merilu), če etnologijo razumemo kot tisti del antropoloških ved, ki temelji na komparativni metodi. Še bolj pa bi mu pristajal podnaslov *Poglavja iz psihopatologije evropske civilizacije*.

George Herbert Mead, UM, SEBSTVO, DRUŽBA.

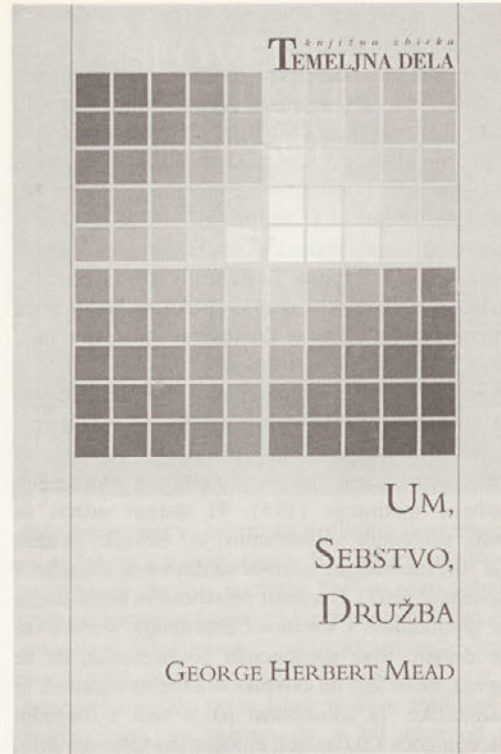

Krtina. Knjižna zbirka Temeljna dela.
Ljubljana 1997, 310 str.
ISBN 961-6174-13-4

Eno od temeljnih del humanistične in družboslovne literature v tem stoletju se je na naših knjižnih policah pojavilo skoraj neopazno. Res je sicer, da je Mead s svojim delom postavil temelj socialne psihologije in sociologije, toda njegova dognanja in opozorila, da je pri obravnavanju človeka treba upoštevati tako njegovo družbeno kot specifično simbolno in v zgodovino vpeto življenje, so izjemno pomembna tudi za vsako antropologijo oziroma etnologijo, saj nam pomagajo razumeti najbolj zapleteno izhodišče družbenega: posameznika oziroma sebstvo (angleško *self*).

Pri Meadovem pristopu ne gre za zamegljen personalizem, temveč za zavedanje kompleksne dialektike družbenega in individualnega, splošnega in posebnega v vsaki dejavni osebi. Na eni strani je dejavni, ustvarjalni, posamični in neponovljivi *jaz* (angleško *I*), na drugi strani pa to, kar vtisne vanj družba, tisto, kar (p)ostane odvisno - *mene* (angleško *me*). Prvi je aktivni princip, drugi je pasivni, dialektika obeh je gibalno človeške družbe, pri kateri ni determinizma, ampak le bolj ali manj doumljive in predvidljive možnosti, potence.

Meadov socialni behaviorizem se giblje od uma prek sebstva k družbi in nazaj. Bistveno je, da v nobenem trenutku ne podleže čarom redukcionalizma, ampak znotraj vsake posamezne sfere analitično razvija vse tiste poteze, ki razložijo delujočo celoto in vzajemnosti. Povezovalni medij med ireduktibilnimi sferami pa je komunikacija kot bistvo družbenega reda (7), družbenega v njeni totalnosti. Na tem mestu se morda še najbolj približa redukcionalizmu, saj se nagiba k zvjanzju družbenega na jezikovno komunikacijo. Toda v past se ne ujame prav zaradi doslednega upoštevanja behaviorističnih izhodišč. Behaviorist opazuje družbena dejstva z vidika posameznikovega vedenja, kot ga lahko opazujejo drugi, "četudi ne izključno s tega vidika". Ker je za razlago vedenja posameznikov bistvenega pomena tudi obravnavanje (so)delovanja posameznika v skupini, Mead zastopa socialni behaviorizem. To pomeni, da vedenja skupine ne razlaga na podlagi analize vedenja posameznikov, ki ji pripadajo, ampak na podlagi analize

organiziranega vedenja skupine (11). Krog je sklenjen: družbeno dejanje je dinamična celota.

Izhodišče raziskav je dejanje, vsako dejanje pa ima zunanjo in notranjo plat. Razumeti moramo obe. Pri obravnavanju notranjega vidika dejanja behaviorist ne potrebuje predpostavke obstoja zavesti, čeprav bi njeno zanikanje vodilo k očitnim absurdom. Pri tem je bistveno to, da mentalnega vedenja ni mogoče reducirati na nementalno vedenje (14). Socialno dejanje je pogoj zavesti, zavest nastaja iz socialnega vedenja (17). Ti dve sferi nista zvedljivi druga na drugo, preostane le še wundtovsko razumljen paralelizem, hkratno obravnavanje obojih, fizioloških in psiholoških vidikov delovanja organizma. George Herbert Mead je postal eden od glavnih kritikov nereflektiranega pojmovanja zavesti in s tem odprl vrata k povsem novim vidikom razvoja kognitivnih znanosti. Bistveno je namreč to, da ga je zanimal neopredeljivi vmesni prostor med zavestnim in telesnim, med predstavo in doživljanjem, prostor, v katerem vznikata simbolno in kjer se končuje izkustveno, prostor, ki ga zaznamujejo socialni procesi doživljanja, komuniciranje in vzajemno prilagajanje vedenja posameznih organizmov.

George Herbert Mead je ponavljal, da pomeni, ki jih prisojamo pomenskim kretnjam in simbolom, nastajajo v izkustvu, bolj natančno, v socialnem izkustvu. Njegov bistveni sklep pa je, da se partikularne naravnosti skozi družbeno izkušnjo kristalizirajo v skupno, univerzalno stališče oziroma naravnost, ki jo imenuje "naravnost posplošenega drugega" (71). Zavest je funkcionalna in ne substantivna (87), je v bistvu naše konstruktivno selekcioniranje okolja (99).

George Herbert Mead je poudarjal pomen družbenega doživljanja za nastanek jaza oziroma sebstva, toda ni zašel v socialni redukcionalizem. Posameznika je razlagal skozi njegove socialne interakcije in vlogo družbenega jaza, "mene" (*me*), družbo pa skozi dejavnost posameznega sebstva (*self*) oziroma njegovega dejavnega dela, neulovljivega in negotovega "jaza" (*I*). Družbene dejavnike, ki sooblikujejo sebstvo oziroma organizirano skupnost ali socialno skupino, od katere posameznik dobiva enotnost sebstva, je Mead poimenoval "posplošeni drugi" (117). Učinki družbenega "mene" koreninijo v preteklosti in izkušnjah, delovanje negotovega "jaza" pa je vedno usmerjeno v prihodnost (134) in ga ni nikoli mogoče povsem zanesljivo napovedati. Oba skupaj tvorita osebnost, kot se pojavlja v socialnem doživljanju (135), se vzajemno pogojujeta in sta soodvisni kategoriji enotne